

Eero Järnefelts (1863–1937) klassiska oljemålning *Trälar under penningen* visar den hårda vardagen för svedjebrukande finnar i Savolax, Finland.

FOTO: WIKIPEDIA

ARVET FRÅN FINLAND

Livet i rökstugan

Rökstugan är en gammal bostadsform som de svedjebrukande finnarna tog med sig till Sverige, när de på 1570-talet koloniserade de obebodda skogarna i främst Värmland och Dalarna. Än idag finns ett antal rökstugor bevarade på sin ursprungliga plats i värmländska finnskogen – fyra av dem kan bli världsarv!

TEXT OCH FOTO INGE NILSSON

Finngården Ritamäki i Lekvattnet, Värmland, med den sist bebodda rökstugan är numera både byggnadsminne och Natura 2000-reservat. Markerna sköttes traditionellt fram till 1964 och ängsslåttern har sedan fortsatt på samma vis, vilket gett en rik flora. Den nuvarande gården med ett flertal byggnader byggdes på 1840-talet och var den andra på platsen. Gården är föreslagen som världsarv.

Syskonen Henning och Beda Jansson, födda 1893 respektive 1890, bodde fram till 1964 i rökstugan på Ritamäki. De var de sista i världen som kontinuerligt bebodde en rökstuga.

FOTO: TOREBJÖRN FINNSKÖGSEN/STRUM

FOTO: ANDERS DAMBERG

ILLUSTRATION: ARNE ÖSTMAN, UR BOKEN "SKOGSFINNARNAS I SKANDINAVIEN" AV MAUD WEDIN, FALLUN, 2014

SÅ FUNGERAR EN RÖKUGN

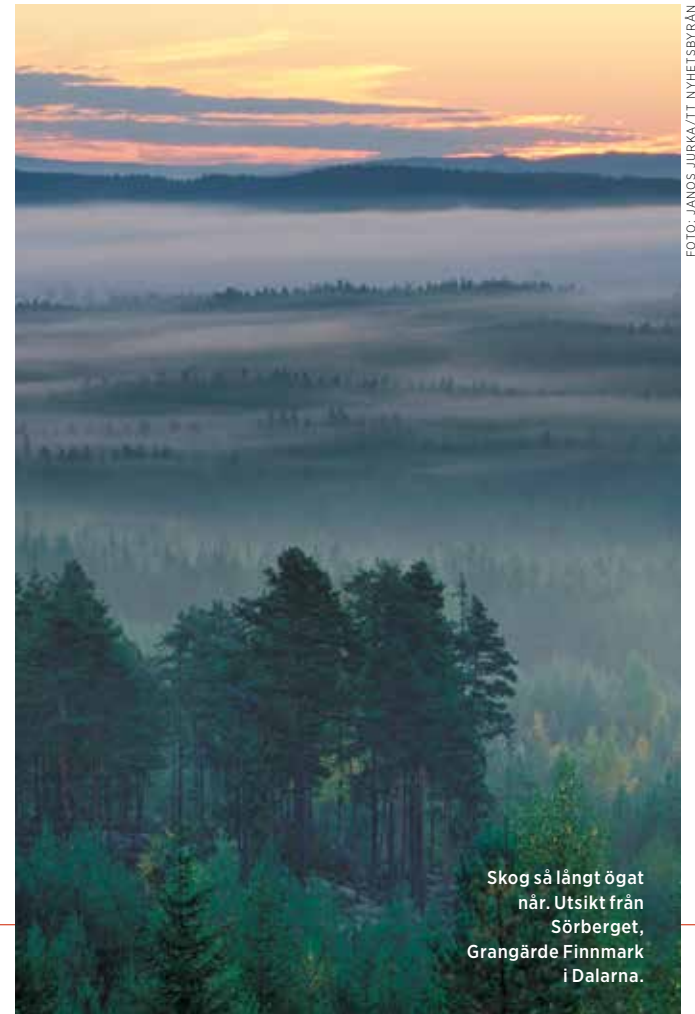
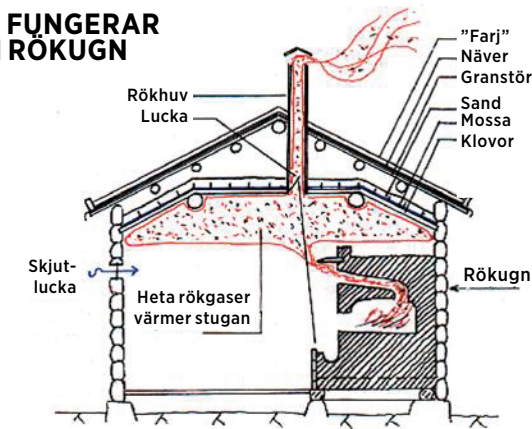

FOTO: JANOS JURKA/TT INHETSBRÄN

Skog så långt ögat når. Utsikt från Sörberget, Grangärde Finnmark i Dalarna.

Interiör från den nedbrunna rökstugan i Mattila visar tydligt hur röken endast lägger sig längst upp under taket. Avsatsen på framsidan av rökugnen kallas *panken*. Denna rökugn saknar skoning av timmer längst ned.

Tusentals svenskar är ättlingar till de skogsfinnar som utvandrade från Finland till den svenska rikshalvan från ca 1570 och fram till början av 1600-talet. De flesta kom från Savolax i Tavastland. Staten uppmuntrade till kolonisation av de obefolkade skogarna i Sverige, som belöning fick man skattefrihet i sex år på kronans utskogar. Men utflyttningen berodde även på oroligheter, adelsvälde och överetablering av svedjebruket.

Finnarna bröt upp nybyggen i de obebodda skogarna, från Tiveden i söder till södra Lappland i norr. Inflyttningen började i öster och fortsatte sedan västerut och även in i Norge.

Dalarna och de västra delarna av Värmland koloniserades sist, därför har finnkulturen bevarats längst i de områdena. Det gäller till exempel ortnamn, språk – och byggnader. Bland annat rökstugor är starkt förknippade med skogsfinnarna i Sverige, vilka förde med sig denna byggnadstyp från Finland. Inga svenskar bodde i rökstugor.

En rökstuga med murverk utan skorsten kan låta väldigt röktigt, men det ryker faktiskt inte så mycket

som sitt rykte. Det är däremot en mycket energieffektiv uppvärmningsmetod. Rökstugan är en mindre timmerbyggnad i ett plan med ett välvt mellantak isolerat med sand, lera, jord eller mossor. Från början reglerades draget av gluggar i väggarna, senare sattes fönster in, vilket de flesta rökstugor har i dag.

Rökugnen, även kallad *kappugn*, placerades i det inre högra hörnet mitt för dörren. Ugnen kunde uppta en fjärdedel av rummet. Den består av stora stenar sammanfogade med lerbruk, men saknar skorsten. Framtill finns en öppning där man eldar. Nedtill stadgas den av en timrad skoning/kista.

RÖKUGNEN ELDAS FYRA timmar och tack vare det isolerade taket håller den sedan värmen i minst ett dygn. Röken utvecklas under första timman och lägger sig som ett täcke uppe under innertaket. Under två-metersnivån är det helt rökfritt, så där kan man vistas utan problem. Röken regleras genom en lucka under röktrumman av bräder som går upp över yttertakets.

– Det är rök under taket endast en timma per dygn, poängterar Kurt Eide, expert på rökstugeldning på Mattila finngård.

”Rökugnen eldas endast fyra timmar och tack vare det isolerade taket håller den sedan värmen i minst ett dygn”

Tillsammans med Per-Olof Nilsson, professor i skogsbrukets energisystem vid SLU, gjorde Kurt Eide ett vetenskapligt experiment i finngården Mattilas rökstuga för drygt tjugo år sedan. De kom fram till att energieffektiviteten – det kalorimetriska värmeverdets – var 92 % i rökstugan. Att jämföra med kakelugn och braskamin som ligger på 80 %. En öppen spis släpper ut 80 % av värmeverdet genom skorstenen. När rökgaserna släpps ut är de endast 50 grader, medan kakelugnens är 140 grader när de lämnar skorstenen. Man mätte även kolmonoxiden på 160-centimetersnivån över golvet. Värdena låg hela tiden under gränsvärdena.

Det går utmärkt att baka bröd i rökugnen, men den lämpar sig inte för matlagning. Efter eldningen kan man raka ut glöd i *gruvvan* (fördjupningen) på *panken* (avsatsen på ugnens framsida) för uppvärmning. Man

byggde därför särskilda kokhus med skorsten. Idag finns endast tre fristående kokhus bevarade.

Efter hand skaffade sig finnarna stugor med öppen spis och skorsten. Dessa kunde vara friliggande, men även sammanbyggda med rökstugan, så att det blev en parstuga. Dessa stugor/rum kallas för *spisstuga* eller *svenskstuga*. Man byggde även om rökstugor till spisstugor.

I VÄRMLAND FINNS idag 14 bevarade finngårdar med rökstugor. Fyra av dem; Ritamäki, Kvarntorp, Abortjärnsberg och Juhola, alla i finnskogarna i nordvästra Värmland, ingår i världsarvsnomineringen Finnskogen. Bakom världsarvsansökan står Värmlands museum, Torsby kommun, länsstyrelsen, Karlstad universitet och Region Värmland. Sedan 2018 har man arbetat med ett underlag för ansökan, →

ÖVERST TILL VÄNSTER: På Torsby Finnskogscentrum finns en modell av rökstugan i Ritamäki. **TILL VÄNSTER RÖKSTUGAN,** till höger farstu och svenskstuga med öppen spis där maten lagades. Modellen tillverkad av Peråke Skoghammar, Hagfors. **OVAN TILL VÄNSTER:** Rökgaserna lägger sig som ett moln under det isolerade taket som återstrålar värmen till rummet. Rökgaserna släpps ut genom trätrumman som mynnar ovan yttertakets. Detta regleras genom en lucka i taket.

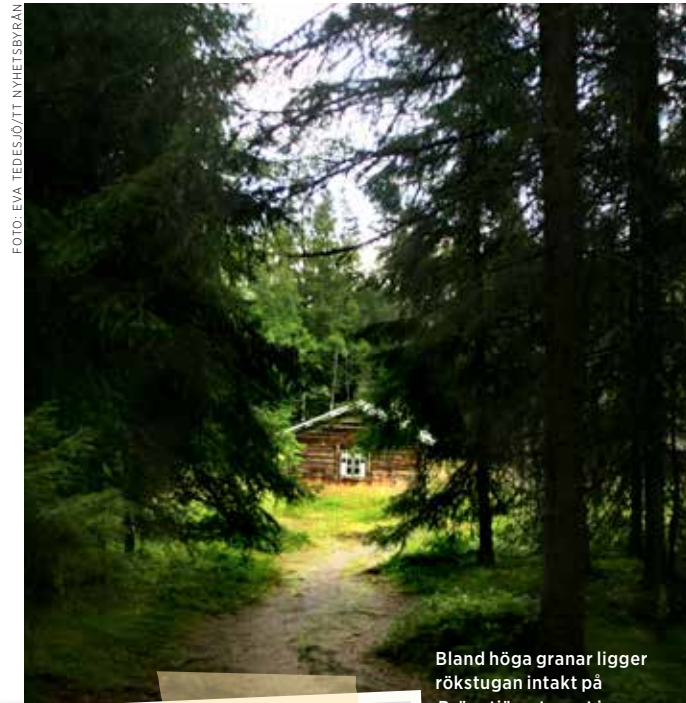

FOTO: EVA TEDESJÖ/TT NYHETSBYRÅN

FOTO: LUDVIKA HEMBYGGSFÖRENING

Bland höga granar ligger rökstugan intakt på Bräntjärnstorpet i Grangärde finnmark, Dalarna. Stugan byggdes 1793 och byggdes om till svenskstuga på 1800-talet. Här växte författaren Dan Anderssons far Alfred upp under fattigdom. Till vänster ses stugan 1934. Fotot tillhör Ludvika Hembygdsförening.

FOTO: ALFRED PETERSSON

”I finnskogarna i nordvästra Värmland finns ca tio intakta rökstugor på ursprunglig plats, av vilka fyra föreslås som världsarv”

ÖVERST TILL HÖGER: Rökstugan på Finn-gammalgården i Skattlösberg, Grangärde finnmark, är troligen byggd 1771 och flyttad till nuvarande plats 1946 från en plats nära skolan i Skattlösberg. Dan Anderssons far var lärare i denna skola. Fönstren är senare. **OVAN TILL HÖGER:** Syskonen Edla Ersdotter, född 1849, och Erik Eriksson, född 1842, framför sin rökstuga på Pasktorpet, Nittberget i Grangärde finnmark. De bodde där till 1929.

som ska blir klar under 2024. Monica Björklund är en av projektledarna.

– För att bli världsarv måste man uppfylla flera kriterier. Bland annat måste finngården vara byggnadsminne och rökstugan måste stå på ursprunglig plats, förklarar hon.

Karaktäristiskt för skogsfinnarnas bosättningar är förutom rökstugan även bastun och rian. I den högre rian torkades säden. Alla tre hustyperna hade olika former av rökugnar. Under den första tiden på nybyggena hade man en kombination av dessa tre byggnader. På finntorpen, och speciellt de större finngårdarna, fanns även flera ekonomibyggnader som fåhus och lador.

I de skogsfinska områdena i Sverige har tidigare funnits tusentals rökstugor, byggda mellan 1570 och 1900, men i dag finns inte många kvar. I den östra

delen av Mellansverige är alla ursprungliga borta.

– Men i Bingsjö på Rättviks finnmark har bevarats två rior från 1735 och 1775, berättar Mats Östberg, Finnskogsmuseet Skräddrabo, som är expert på finnkulturen i Sverige.

Uppgifterna om antalet bevarade rökstugor skiftar beroende på vilka kriterier man ställer. I finnskogarna i nordvästra Värmland finns cirka tio intakta rökstugor på ursprunglig plats, av vilka fyra föreslås som världsarv. Dessutom finns cirka tio stycken som är flyttade till hembygdsgårdar. Utöver dessa känner man till ett flertal rökstugor som har byggts om och numera saknar rökugn. Rökstugan på Mattila finngård brann år 2020, men är numera återuppbyggd.

I sydvästra Dalarna finns sex kända rökstugor. Oxfallat i Näs finnmark är den enda på ursprunglig plats med rökugnen kvar. På Finn-gammalgården

Juhola i Östmark, Värmland, är ett exempel på en större bevarad finngård med flera och stora byggnader. Rökstugan (vänstra delen av den röda byggnaden), som uppfördes på 1740-talet är den största på ursprunglig plats. Den är sammanbyggd med svenkstugan till höger. Gården är byggnadsminne och kulturresevat föreslaget som världsarv.

i Skattlösberg, Grangärde finnmark, finns en rökstuga som flyttades dit 1946 från en plats nära byskolan. Inte långt därifrån finns Bräntjärnstorpet som uppfördes 1793, men byggdes om till svenskstuga med fönster och skorsten 1866. Den är känd genom poeten Dan Andersson, vars far Adolf växte upp där.

I Dalarna finns ytterligare tre rökstugor och i Ljusnarsberg i Västmanland ligger en. Dessutom har Skansen en rökstuga med friliggande kokhus och i Mellansverige finns tio rekonstruerade rökstugor.

De flesta rökstugor försvann under andra halvan av 1800-talet och in på 1900-talet var det nästan bara fattigt folk och ”byoriginal” som bodde i rökstugor. Den sista kontinuerligt bebodda rökstugan var den i Ritämäki där syskonen Henning och Beda Jansson bodde fram till 1964. Ritämäki är en av de bäst bevarade finngårdarna och är nu med sitt unika odlingslandskap avsatt som reservat. Även rökstugan i Fjølperstorp, Östmark, var tidvis bebodd fram till 1968.

I Dalarna bodde syskonen Edla Ersdotter och Erik Eriksson i sin förfallna rökstuga på Pasktorpet, Nittberget i Grangärde finnmark, fram till 1929. ●

Skogsfinnarnas språk och kultur

I SYDVÄSTRA DALARNA finns många finska ortnamn, dock inte i Rättviks finnmarker. Eftersom finnarna länge levde isolerat ute i skogarna tog assimileringen trots pålagor närmare 300 år. Prosten Olov Kumblaeus i Rättvik redovisar i sin krönika från 1764: ”Den 2 dec 1747 Häradsrättens resolution: Finnarne skola lära sina barn Swänska språket wid 5 d. söllwermynts wite”.

Det mesta av finska språket dog ut på 1930-talet. Men i Värmlands finnskogar levde språket kvar länge, ända in på 2000-talet! Elin Mattsson Hartikainen i Finnskoga, född 1926, kunde tala flytande finska, en gammal Savolaxdialekt. Hon avled 2013.

Finnarna förde med sig en speciell kultur, inte bara rökstugor, bastur och rior utan även svedjning, näverhantverk och en del trolldom förekom.

För den som vill veta mer om rökstugor och skogsfinnar finns Torsby Finnskogscentrum, Finnbygdens förlag, Finnskogsmuseet i Skräddrabo, Alfta och föreningen Finnsam.

Mer om världsarvsnomineringen Finnskogen

LÄS MER OM arbetet med världsarvsansökan och om de fyra finngårdarna som ingår i ansökan på finnskogen.se, varmlandmuseum.se eller på Facebooksidan *Finnskogen - vägen till världsarv*.